

ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ, Филозофски факултет Универзитета у Београду,
Одељење за археологију, Београд
АНА ЦИЦОВИЋ, Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац

ТИПАР КНЕЗА ЛАЗАРА СА РУДНИКА

UDK: 904:736.3(497.11)"13"
902.2(497.11)"2009/2015"
DOI: 10.2298/STA1666161R

e-mail: dradicev@f.bg.ac.rs
Примљено: 18. јануара 2016.
Прихваћено: 10. фебруара 2016.

Прилог

Апстракт. – У раду се публикује предмет пронађен приликом последњих истраживања средњовековног насеља на планини Рудник. На основу представе шлема са челенком у виду рогова и натписа у којем се наводи господин Лазар, кнез „све србске земље“, предмет је протумачен као типар (печатњак) коришћен за отискивање печата кнеза Лазара. Аутори указују на услове налаза, садржај натписа и начин употребе тог предмета. Типар потиче из времена Лазареве власти над Рудником између 1373. и 1389. године. Јединствен је археолошки налаз на нашим просторима и представља изузетан прилог српској средњовековној сфрагистици.

Кључне речи. – Рудник, типар, печат, кнез Лазар, владарева милост.

Средином XIII века, након доласка рудара Саса, у Србији почиње ново раздобље у развоју рударства. Као прво место где су Саси деловали у изворима се помиње Брсково, а највероватније су тек коју деценију касније почели експлоатацију рудног блага и у северном делу средњовековне Србије, на планини Рудник. Прва вест о Руднику забележена је 1293. године, па се претпоставља да је насеље могло настати и развити се у последњим деценијама XIII века.¹ Убрзо се развија у један од најпознатијих рударских и трговачких центара српске државе, који у пуној мери доживљава процват током XIV и прве половине XV века. На Руднику су се добијали племенити и обојени метали, међу којима су најзначајнији били сребро, олово и нарочито бакар. По свој прилици, од почетка је почела са радом и ковница новца, која је радила најдуже од свих српских средњовековних ковница.²

Осим писаних извора, највише грађе из Дубровачког архива, о значају Рудника у средњем веку сведоче и бројни материјални трагови на терену. Међутим, насупротив добро познатој и у литератури више

пута детаљно разматраној средњовековној историји овог подручја,³ резултати археолошких истраживања су и даље скромни. Током осамдесетих година прошлог века изгледало је да могу попримити систематски карактер, јер су знатно допринела да знања, дотада заснована искључиво на писаним изворима, буду употпуњена и археолошким подацима, али су, нажалост, остала кратког даха.⁴

Многа питања су остала неразјашњена, а међу њима и питање убикације главног градског насеља и средњовековног трга, познатог из писаних извора.⁵

¹ Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2002, 34–35.

² Иванишевић 2001, 63–64.

³ Динић 1962, 1–30; Храбак 1984, 5–60; Шуица 2014, 260–284.

⁴ Радичевић 2014, 285–312, са старијом литературом.

⁵ У том погледу претходна истраживања са леве стране изворишта Јасенице, у утврђењу и насељу из времена турске власти, нису пружила убедљиве резултате, мада има аутора који на том простору смештају и главно насеље средњовековног Рудника, уп.: Петровић, Булић 2009, 43–62.

Сл. 1. Рудник, локалитети археолошки ископавани 2009–2015. године (Дрење – Стационар, Дрење – Двориште С. Марковића, Дрење – Иманање Никичића и Маџарско брдо), поглед са југоистока (фото: Д. Радичевић)

Fig. 1. Rudnik, archaeologically explored sites 2009–2015 (Drenje – Stacionar, Drenje – courtyard of S. Marković, Drenje – Nikić estate and Madžarsko Brdo), from the southeast (photo: D. Radičević)

С намером да се управо на то питање потражи одговор, после паузе од готово четврт века, на Руднику су обновљена археолошка истраживања.⁶ Од 2009. године, сондажно су ископавана четири локалитета недалеко од центра варошице Рудник (сл. 1). Ради се о простору на коме раније нису вршена археолошка ископавања, мада о њему говори више старијих истраживача Рудника који ту претпостављају остатке већег средњовековног насеља. Својевремено је још Јанко Шафарик указивао да се управо на том простору старог Рудничашта налазе развалине средњовековне вароши Рудник. У време његовог обиласка 1865. године, овде су се уочавали зидови „многи повећи зданија и кућа, а особито једне цркве“ која се издвајала својим димензијама.⁷

Нова истраживања, иако заправо још на почетку, потврђују претпоставке старијих истраживача у потпуности. Досада познате три цркве, као и више профаних објеката датованих у време процвата средњовековног Рудника, уз разноврсне предмете свакодневице, показују да се баш ту, између изворишта Златарице и падина Мале Кеље, налазе остаци који се морају узети у обзир приликом разматрања проблематике убикације главног насеља и трга средњовековног Рудника. Истраживања откривају организацију и унутрашњу структуру насе-

обине која због свог карактера представља један од веома динамичних мултикултурних амбијената позносредњовековне Србије.

Најзначајнија открића груписана су на потесу Дрење, у ареалу зграде бившег Стационара, а сада рудничког Дома здравља (сл. 2). Покретни налази, а нарочито бројни примерци новца из XIII–XV века на овом локалитету сведоче о континуитету од времена најранијег помена Рудника па до коначног пада под турску власт. На централном делу платоа откривени су темељи веће цркве западног обрета, која се на источној страни завршавала четвороугаоним олтарским простором.⁸ Недалеко од остатака ове цркве, нешто северније на локалитету Дрење –

⁶ Радичевић, Цицковић 2013, 237–248, са старијом литературом.

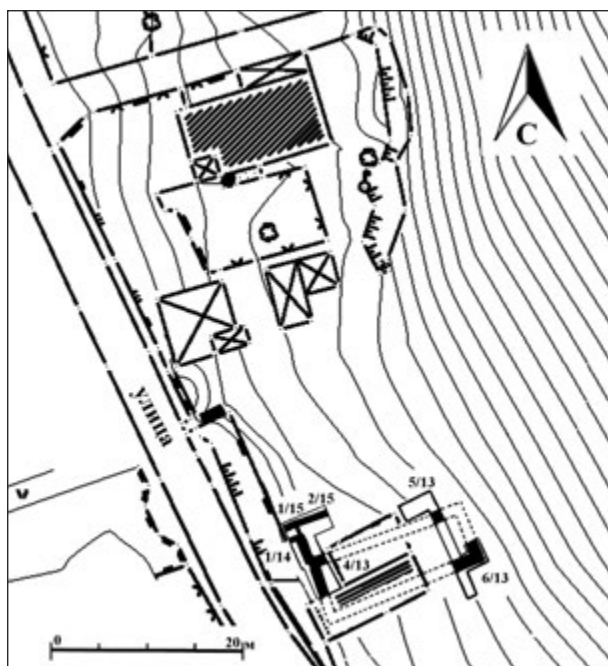
⁷ Шафарик 1941–1948, 261–262.

⁸ Намена ове грађевине, њено опредељење као профане или сакралне изазивало је недоумицу истраживача током првих кампања (Радичевић, Цицковић 2013, 242). Међутим, како су радови одмицали и како је истражена површина постајала већа, постајало је јасније да откривени темељи припадају цркви. Отворено је питање којој од католичких цркава, познатих на Руднику из писаних извора (Ђирковић 1997, 246–247), припадају темељи откривени на Дрењу.

Сл. 2. Рудник – Дрење, ситуациони план

Fig. 2. Rudnik – Drenje site plan

Сл. 3. Дрење – Двориште С. Марковића, ситуациони план

Fig. 3. Drenje – courtyard of S. Marković, site plan

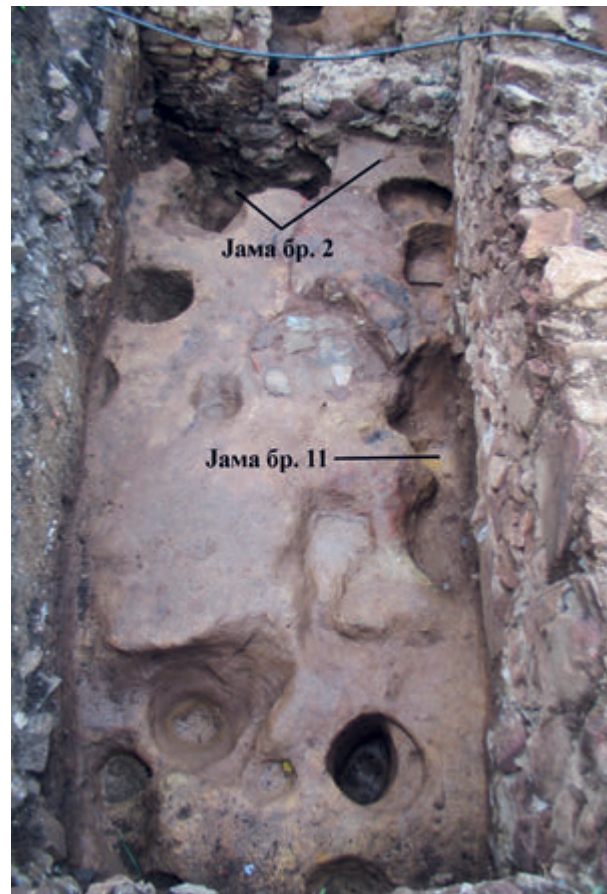
Двориште С. Марковића, током последње три године истражују се остаци веће грађевине која се, према досадашњим сазнањима, састојала од најмање две просторије (сл. 3). На зидовима, грађеним каменом и кречним малтером, констатоване су две грађевинске фазе, а у појединим деловима објекта различити подови – у југоисточном делу је под од квалитетног кречног малтера, а у северозападном делу од набијене земље (сл. 4). Пратећи археолошки материјал је идентичан са оним код Стационара, тако да је очигледно да објекат припада истом времену. Његова намена јесте била профана, али на овом степену истражености није сасвим разјашњена. Могуће је да је југоисточни део, окренут низ падину према извору Златарице, могао бити коришћен за становање, док је западни имао економску функцију.

Испод ове грађевине констатовани су трагови раније фазе живота. Већ на почетку истраживања објекта издвојен је старији културни слој испод малтерног пода на источној страни, док су током последње кампање у 2015. години испод пода у северозападном делу грађевине откривене старије јаме (сл. 5).

Сл. 4 и 5. Дрење – Двориште С. Марковића, ископ из 2015. године, унутрашњости објекта на нивоу пода и унутрашњости објекта на нивоу здравнице – непосредно пред ископавање северне половине јаме бр. 2 (фото: Д. Радичевић)

Fig. 4 and 5. Drenje – courtyard of S. Marković, 2015 excavations, interior of the structure at floor level and interior of the structure at virgin soil level – just before excavating north half of pit 2 (photo: D. Radičević)

Сл. 6. Северна половина јаме бр. 2: (а) налаз in situ, (б) изглед штипара након проналаска (фото: Д. Радичевић)

Fig. 6. North half of pit 2 (a) find in situ, (b) seal-die after discovery (photo: D. Radičević)

За датовање објекта је од важности новац угарског краља Жигмунда Луксембуршког (1387–1437), нађен на нивоу пода, док су у две старије јаме забележена два налаза новца на основу којих се може датовати старији хоризонт. У земљи којом је била испуњена једна од тих јама (јама бр. 11) нађен је новац угарског краља Карла Роберта (1308–1342), кован 1332. године, док је на горњој коти друге јаме (јама бр. 2) пронађен новац приписан кнезу Лазару (око 1370–1389).⁹

Из исте јаме, јаме бр. 2 потиче још један предмет који се може повезати са кнезом Лазаром (сл. 6). Ради се о изузетном археолошком налазу, засада јединственом на нашим просторима, због чега и представља тему овог рада. Протумачен је као типар (печатњак), намењен за отискивање кнежевог печата (сл. 7 и 8). Израђен је у виду квадратне плоче, дебљине око 1 cm. Димензије горње површине износе 7,8 cm x 7,8 cm, а доње 7,8 cm x 8 cm. Горња површина је благо конкавна, док је доња равна. У два доња угла горње површине налази се по једна правилна, кружна јамица, пречника 3 mm и дубине око 2 mm.

Плоча је изливена у дводелном калупу, прилично немарно. Делови калупа нису били спојени правилно по средини, већ је доњи део био нешто шири од горњег (однос приближно 6 : 4 mm). Очи-

гледно је да делови приликом изливања нису били поравнати, тако да се виде ивице и непоклапања на месту споја калупа. Изгледа као да је горњи део исклизнуо нагоре и удесно за 1 mm (сл. 8в). То се не уочава на супротној страни, јер је она након ливења заравњена. Трагови накнадне обраде уочавају се и на доњој ивици и левој ивици горње површине, и обе су благо заобљене. Од ивица доње површине заобљена је само доња, док су остале оштре.

Анализом је установљено да легура од које је предмет направљен у основи представља олово-калајну бронзу која се састоји се од 80% бакра, 8% олова, 6% калаја, 2% цинка и 1% силицијума. Од елемената у траговима, детектовани су гвожђе, никал, антимон, сребро, ванадијум и титанијум.¹⁰ Будући

⁹ Средњовековни новац пронађен током последње године ископавања определио је др В. Иванишевић, научни саветник Археолошког института у Београду, коме срдечно захваљујемо. Примерак из јаме бр. 2 је приписан врсти Иванишевић 50.2, за коју се сматра да припада рудничком ковању (Иванишевић 2001, 195).

¹⁰ Недеструктивна анализа, техником енергетски дисперзивне рендгенски флуоресцентне спектрометрије, обављена је у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду. Извештај са резултатима је сачинила М. Марић Стојановић, конзерватор-хемичар у Народном музеју у Београду, којој дугујемо захвалност.

Сл. 7. Типар кнеза Лазара, након конзервативорској шрејмана (фото: Д. Радичевић)

Fig. 7. Seal-die of Prince Lazar after conservation treatment (photo: D. Radičević)

да је анализа била површинска, а да се приликом припреме водило рачуна да оштећења буду минимална (уклањање корозије на позадини димензија 1–2 cm), не можемо са сигурношћу тврдити да су сви наведени елементи заиста састојак легуре или су ушли у површински део метала услед дугог лежања предмета у земљи. Ово се нарочито односи на силицијум, гвожђе, алуминијум, фосфор и титанијум.

Након изливања, предња страна плоче је даље обрађена урезивањем, док једини траг урезивања на задњој страни представља слово „а“, величине 5 mm, у горњем десном углу (сл. 7б и 8б). Отворено је питање зашто је слово урезано. На тај начин је производ могао да обележи мајстор који је израдио типар, или је то могла бити ознака серије, а можда и једног дела типара који се уклапао с другим. У том случају „а“ не мора означавати слово, већ број један, као први део калуца печатњака.

У средишту предње стране налази се кружно поље, пречника 5,1 cm, у које је урезана представа великог витешког шлема окренутог улево. На предњој страни је визир који покрива лице, док је позади застор који пада испод шлема. На горњем делу шлема постављена су два лучно извијена рога. Са леве и десне стране шлема је смештена по једна украсна гранчица, извијена да прати контуру поља.

Централно поље је уоквирено са два концентрична круга, између којих се налази кружни натпис. Ширина натписног поља износи 8 mm. Натпис је урезан у негативу и започет је инвокацијом у виду крста са проширеним крацима. Слова су уједначене висине, 7–8 mm, правилна су и читка. Изузетак представља само слово „Х“, које је упола мање од осталих слова (сл. 9).

Текст натписа:

+ СИ Ю ХАРЬ ГДНА КНЕЗА ЛАЗАРА СВЕ СРЪСКЕ ЗЕМЛЕ

Текст натписа са разрешеним скраћеницама:

+ СИ Ю[СТЪ] ХАРЬ Г[ОСПО]Д[И]НИ КНЕЗА ЛАЗАРА СВЕ СРЪСКЕ ЗЕМЛЕ

Превод текста натписа:

+ Ово је милост господина кнеза Лазара све српске земље.¹¹

¹¹ Значајну помоћ у тумачењу натписа пружио нам је др Д. Јечменица, доцент Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, коме овом приликом такође захваљујемо.

Сл. 8. Типар кнеза Лазара (цртеж: С. Марковић)

Fig. 8. Seal-die of Prince Lazar (drawing: S. Marković)

Представа на централном пољу и садржај натписа сведоче да је типар припадао кнезу Лазару. Шлем са челенком у виду „бивољих“, „говеђих“ или „волујских“ рогова, у зависности од тога како су их различити аутори препознавали, без резерве се узима као хералдичко обележје кнеза Лазара, које презимају и његови наследници.¹² Ова представа се први пут јавља на печатима и новцу кнеза Лазара,¹³ а ставља се и на друге предмете, од којих су најпознатији плоча на зиду спољне приправе манастира Хиландара и дугме са хаљине кнеза Лазара.¹⁴

До сада није познат печат отиснут типаром са Рудника. Печати са представом шлема са извијеним роговима, сачувани на три исправе издате од кнеза Лазара, отиснути су другим типаром. Један се налази на повељи манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори из 1380/81. године, други на кнежевом писму Дубровнику од 31. августа 1388. године, а трећи на повељи удовице Милице и њених синова Вука и Стефана лаври Св. Атанасија из 1395. године. Ради се о печату израђеном од тамносмеђег воска, са натписом у којем се наводи у *Христѡ Боѡ блаѡверни кнез Лазар*.¹⁵

Садржај натписа на рудничком типару такође је сасвим необичан и јединствен. Овде је реч *харь* преведена као милост, у оном смислу како је тај из-

раз још Ђ. Даничић изједначио са грчким *χάρις* и латинским *gratia*.¹⁶ На истом месту Даничић указује и на примере употребе термина у средњовековним документима (Студеничком типичу из 1208. године, писму Дубровчана војводама Радичу Санковићу и Сандаљу Хранићу из 1401. и 1404. године, као и деспоту Стефану Лазаревићу из 1422. године).

Колико нам је познато, употреба речи *харь* у значењу *милости* на неком печату до сада није забележена. На другој страни, у српским повељама и хрисовуљама *милости* има специфично значење, као назив за правну радњу посебне садржине.¹⁷

¹² Иванишевић 2004, 225; Ацовић 2008, 200–202.

¹³ Иванишевић 2001, 274, врсте 24.17–24.19 и 24.24.

¹⁴ Ацовић 2008, 53, 200 и слике тамо.

¹⁵ Čremošnik 1976, 134, Т. IV, сл. 12. Сребрни, па позлаћени печати кнеза Лазара сачувани су у манастиру Хиландару (Синдик 2000, 235, сл. 45–48). Један печат је на повељи самог кнеза о поклону хиландарској болници, а други на повељи деспота Стефана изdatoј Хиландару 1405. године. На аверсном пољу је представљен владар у стојећем ставу, са крстом у једној и акакијом у другој руци, док је на реверсу фигура Св. Стефана са кадионицом.

¹⁶ Даничић 1864, 408.

¹⁷ Благојевић 1999, 407.

Сл. 9. Отишак типара са Рудника

Fig. 9. Stamp of seal-die from Rudnik

Могла се односити и на оно „што се чини милошћу“ и „када се коме даде милост“, као и на „благонаклоност вишег према нижем или моћнијег према слабијем“, затим „дар који се кому даје од милост, тј. благонаклоности, од љубави“. Иста реч се употребљавала и у значењима даровног писма, даровне књиге, владалачког поклона, односно милосног писма којим се то чинило.¹⁸

Владар је с милошћу или „створеном милошћу“ испуњавао жеље властеле. Милост се стварала или чинила у случајевима када су осниване нове или прошириване старе баштине, као и када су потврђивана баштинска права. Владаревом милошћу се властели дозвољавало да поклања баштинске цркве и земљопоседе познатијим манастирима и да ти земљопоседи стекну широка имунитетска права. Понекад се дозвољавало властели да буде непосредно потчињена некој угледној црквеној установи, затим да поклања земљопоседе или друге некретнине манастирима.

Милост је стварана и цркви када је требало потврдити земљопоседе и права, затим када је требало ослободити црквене поседе од редовних обавеза, али и кад се дозвољавало црквама да на своје поседе насељавају „туђе људе“ и када се издавала наредба за писање црквених и манастирских повеља.

Садржај милости која је учињена или створена Дубровнику – дубровачкој властели и трговцима –

подразумевала је читав низ трговачких повластица у српској држави. Посебном милошћу се омогућава-ло несметано пословање на трговима Србије, било да у томе учествују домаћи или страни трговци.¹⁹

Владарева милост као правна радња посебног садржаја морала је бити видљива и јавна, а као доказ о милости служила је „милосна књига“, тј. посебна исправа. И сама реч милост у документима се употребљавала као назив за јавноправну исправу којом владари „стварају милост“, „чине милост“ или нешто допуштају својом милошћу.²⁰ Имајући то у виду, може се закључити да је печат који је отиснут рудничким типаром, као средство овере документа, потврђивао да је исправа представљала владареву милост, у смислу пуноважног јавноправног документа.

Намеће се и питање на који начин је типар са Рудника могао бити употребљен приликом отискивања печата. На основу облика и величине, он би се могао прибројати групи типара за које је карактеристично да се отисак добијао не отискивањем типара у восак, већ притиском воска на типар, без обзира на то да ли се радило о налепљеном или висећем печату.²¹ Поступак израде печата изгледао би на следећи начин: на положени типар би се наливао восак и под притиском би се угњечио тако да лик печата буде јасан и рељефан. Примера ради, управо на тај начин је отиснут печат кнеза Лазара на писму Дубровнику из 1388. године. Восак је наливан на извртну матрицу и притиснут на њу. Потом је ножем уклоњен сувишни восак унаоколо са обода и готов печат је постављен на одређено место.²² У прилог тумачењу да је на исти начин коришћен и руднички типар иде постојање јамица у доњим угловима рудничког типара. Оне су, по свој прилици, служиле за спајање са горњим делом, што је омогућавало боље отискивање печата, можда чак и отискивање печата са представама на обе стране.

На крају, занимљивим се чини питање датовања типара као и тумачење контекста у којем је нађен. Рудник се први пут помиње под влашћу кнеза Лазара 1370. године, када га је он накратко преотео од жупана Николе Алтомановића.²³ Убрзо га је мо-

¹⁸ Благојевић 2001, 59–60.

¹⁹ Благојевић 2001, 93.

²⁰ Благојевић 2001, 97.

²¹ Čremošnik 1976, 111–117.

²² Čremošnik 1976, 134, T. IV, sl. 12.

²³ Шуица 2014, 269–271.

рао вратити старом господару и тек након коначног Алтомановићевог пораза 1373. године, Рудник је трајно припао Лазару. Све до Косовске битке и кнежеве погибије 1389. године, ова област је била стабилна и пружала је снажан економски ослонац његовој владавини.

Типар свакако припада времену Лазаревог господарења над Рудником. Уколико бисмо покушали да га прецизније датujemo, чини се да одређене могућности пружа сам натпис у коме се Лазар наводи као кнез „све србске земље“. Анализом титулатура у повељама кнеза Лазара дошло се до закључка да је он за своју канцеларију, па и за српску цркву, имао ранг општесрпског владара тек после 1378/9. године.²⁴ Ако би се на тај начин посматрало навођење Лазареве власти на свим српским земљама на рудничком типару, време његовог настанка би се могло одредити у последњу деценију Лазаревог живота.

После погибије кнеза Лазара ситуација је у северним деловима његове државе постала веома сложена. Већ у рану јесен 1389. године границу је прешао угарски краљ Жигмунд Луксембуршки. Уследио је продор дубоко у српску територију, па освајање

Борача и Честина, важних тврђава у долини Груже. Поход је убрзо завршен, али је са њим само започет дугогодишњи период српско-угарског непријатељства.²⁵ Већ следеће године краљ Жигмунд поново напада Србију. Најважније ратиште била је Мачва, али и област око Рудника. На дан 3. новембра 1390. године краљ издаје повељу „prope castrum Ostrowech“, што се односи на Острвицу, најважнију тврђаву у рудничкој области.²⁶ У случају непосредне опасности ова тврђава је и за становнике оближњег насеља око изворишта Златарице представљала најближе и најсигурније прибежиште.

Мада о циљу и исходу похода који је угарску војску довео до Острвице не знамо ништа одређеније, неутврђена насебина недалеко од ње била је свакако примамљив и лак плен. Због тога и сматрамо да је највероватније у време тог похода и типар доспео у земљу. Сукоб је убрзо окончан, а живот у рудничком насељу непосредно потом настављен. О томе сведочи и грађевина подигнута над јамом из које типар потиче, на чијем поду је нађен новац кован управо од владара који је војску и довео на Рудник 1390. године.

²⁴ Мишић 2014, 13–17.

²⁵ Харди 2014, 83–90.

²⁶ Јовановић 1997, 516.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Ацовић 2008** – Д. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008.
- Благојевић 1999** – М. Благојевић, Милост, у: *Лексикон српској средњеј века*, (прир.) С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд, 1999, 407.
- Благојевић 2001** – М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, друго издање, Београд 2001.
- Даничић 1864** – Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. III, Београд 1864.
- Динић 1962** – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962.
- Иванишевић 2001** – В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
- Иванишевић 2004** – В. Иванишевић, Развој хералдике у средњовековној Србији, *Зборник радова Византолошког института XLI*, 2004, 213–232.
- Јовановић 1997** – В. Јовановић, Острвица под Рудником. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији, у: *Уздарје Драгославу Срејовићу поводом шездесет пет година живота од пријатеља, сарадника и ученика*, (ур.) М. Лазич, Београд 1997, 511–526.
- Мишић 2014** – С. Мишић, Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање дио владарске моћи, у: *Власти и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, тематски зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шилеговцу и Варварину, (ур.) С. Мишић, Крушевац 2014, 7–20.
- Петровић, Булић 2009** – В. Петровић, Д. Булић, Проблем убикације средњовековног Рудника, *Историјски часопис LVIII*, 2009, 43–62.
- Радичевић 2014** – Д. Радичевић, У потрази за средњовековним Рудником, у: *Рудник, шатај висине*, (ур.) Б. Челиковић и М. Кнежевић, Београд 2014, 285–312.
- Радичевић, Цицовић 2013** – Д. Радичевић, А. Цицовић, Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, (ур.) В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, Београд–Ваљево 2013, 237–248.
- Синдик 2000** – Д. Синдик, *Српски средњовековни печати у Манастиру Хиландару*, Међународни научни скуп „Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура“, октобар 1998, (ур.) В. Кораћ, Београд 2000, 229–237.
- Ђирковић 1997** – С. Ђирковић, Католичке парохије у средњовековној Србији, у: *Работници, Војници, Духовници*, (прир.) В. Бокић, Београд 1997, 246–247.
- Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2001** – С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд 2001.
- Харди 2014** – Ђ. Харди, Прилог расправи о угарском нападу на Србију после Косовске битке, у: *Кнегиња Милица – монахиња Јефимија и њено доба*, тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године у Манастиру Љубостињи, (ур.) С. Мишић и Д. Јечменица, Трстеник 2014, 83–92.
- Храбак 1984** – Б. Храбак, Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина, *Зборник радова Народне музеја у Чаčku XIV*, 1984, 5–60.
- Ћремошник 1976** – Г. Ћремошник, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, Sarajevo 1976.
- Шафарик 1941–48** – Извештај Д-р Јанка Шафарика из год. 1865 о његовом археолошком путовању, објавио Н. Вулић, *Споменик ХСVIII*, Одељење друштвених наука САНУ 77, Београд 1941–48, 257–264.
- Шуица 2014** – М. Шуица, Средњи век, у: *Рудник, шатај висине*, (ур.) Б. Челиковић и М. Кнежевић, Београд 2014, 260–284.

Summary: DEJAN RADIČEVIĆ, University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Archaeology, Belgrade
ANA CICOVIĆ, The Museum of Rudnik and Takovo Region, Gornji Milanovac

SEAL-DIE OF PRINCE LAZAR FROM RUDNIK

Key words. – Rudnik, seal-die, Prince Lazar, ruler's grace.

The medieval settlement on the Rudnik Mountain was established, most probably, in the final decades of the 13th century. Soon it evolved into one of the best known mining and commercial centres in the Serbian state and reached its peak during the 14th and in the first half of the 15th century. The importance of Rudnik in the medieval period is confirmed by numerous material traces in the field. The most important discoveries in the course of archaeological investigations carried out since 2009 have been encountered in the area called Drenje, not far from the centre of the town of Rudnik (figs. 1, 2). Three churches (two Orthodox and one Roman Catholic), as well as many profane structures dated to the time of a thriving medieval Rudnik have so far been discovered. It indicates that in that area are the remains of the main settlement and the medieval market place of Rudnik, known from written sources.

Among other structures at the site of Drenje, in the garden of S. Marković, the remains of rather a large building consisting, according to present data, of at least two rooms, have been investigated during the past three years (fig. 3). Important for dating the structure is a coin of the Hungarian king Sigismund of Luxembourg (1387–1437), discovered on the floor. Traces of an earlier phase of life were encountered under the structure (fig. 5). Coins have been found in two earlier pits. In the soil inside pit 11 a coin of the Hungarian king Charles Robert (1308–1342) was found, while in the top level of pit 2 a coin attributed to Prince Lazar (around 1370–1389) was found.

Also from pit 2 came a, so far, unique archaeological find in our territory. It has been explained as a seal-die used for producing seals (fig. 7, 8). The representation in the central field and the contents of the inscription bear witness to the fact that the seal-die belonged to Prince Lazar. A helmet with bull horns engraved on the front side is understood to be the coat of arms of Prince Lazar, also used by his successors. The central field is surrounded by two concentric circles and between them is a circular inscription (fig. 9):

+ СИ Ю ХАРЬ ГДНА КНЕЗА ЛАЗАРА СВЕ СРЬСКЕ
ЗЕМЛЕ

Translation of the inscription:

+ this is the grace of Lord Prince Lazar of the whole Serbian lands

A seal stamped using the seal-die from Rudnik has not yet been found. The content of the inscription on the Rudnik seal-die is also quite unusual and unique. The word *харь* is translated to mean *grace*, a word that has not been recorded on any other stamp to date. On the other hand, the word *grace* has a distinct meaning in Serbian charters, denoting the legal activity of specific contents by which the ruler awarded nobles, the Church, market-towns, etc. The ruler's grace as a legal act of distinct content must have been apparent and public and, as evidence of this grace, there would have been a distinct document. The very word *grace* is used in the documents as the name for a legal public document by which rulers 'created grace', 'made grace' or allowed something by their grace. Taking this into account, it could be concluded that any seal stamped with the Rudnik seal-die as a means of notarisation of the document confirmed that the document represented the ruler's grace in the sense of a valid legal public document.

Considering the shape and size of the seal-die, it could be ascribed to the seal-die group for which it is characteristic that the seal was obtained not by impressing the seal-die in wax but by pressing the wax onto the seal-die, disregarding whether it was an applied or hanging seal. Supporting this assumption is the existence of small notches in the bottom corners of the Rudnik seal-die that were most probably used for connecting to the top part, making possible a better stamping of the seal, possibly even allowing the seal to have representations on both sides.

The seal-die is dated from the time of Lazar's rule over Rudnik, between 1373 and 1389. Mentioned in the inscription is the rule of Prince Lazar over all Serbian lands, suggesting that the date of the seal-die could be fixed in the final decade of Lazar's life. It was most probably buried in 1390, during the time of King Sigismund's attack on Serbia. One of the most important theatres of war in that campaign was the Rudnik region.